

תקנת רבנו גרשום מאור הגולה בכתובות ביישוב ובמדינת ישראל

אלימלך וסטרייך

תקציר

תניית רגמ"ה בכתובה, האוסרת לשאת שתי נשים, בתור תחליף לחרם דרבנו גרשום שהוא תקנה כללית חזקה, באה לעולם כדי להגן על המסורת האשכנזית וזוהתה, מול לחצי המסורת הספרדית הדומיננטית בירושלים בשלהי השלטון העות'מאני. בתקופת המנדט הבריטי חרקה הוספת התנייה מגבולות ירושלים ועברה אל יישובים שהיו כפופים לה דוגמת פתח תקווה ולאחר מכן לעיר תל אביב ולגוש דן בכלל, הגם שנוכחותה בצפון הארץ הייתה חלשה יותר. כמו כן גלשה תניית רגמ"ה אל סביבתם של בני עדות מזרחיות וספרדיות, וזאת תחת השפעתה הרבה של העדה האשכנזית הדומיננטית בתקופת המנדט, ששלטה בתנועה הציונית ונתמכה בידי השלטון המנדטורי. סיוע חשוב במאבק בביגמיה נתן הרב הראשי הספרדי, הרב ב"צ עוזיאל, במאמציו הרבים ביחד עם עמיתו הרב הראשי האשכנזי, אי"ה הרצוג, להביא להחלת עבירת הביגמיה שבחוק הפלילי המנדטורי על האוכלוסייה היהודית כולה.

בדור הראשון לאחר הקמת המדינה המשיכו משרדי הרבנות להנפיק טפסים של כתובות שבתוכן תניית רגמ"ה לבני כל העדות. זאת, חרף העובדה שבשלב היסטורי זה חדל האיום הספרדי על תוקפו של חדר"ג, ואף נשמעו הסתייגויות מהמשך השימוש בתניית רגמ"ה אצל אשכנזים. בעקבות ביקורת קשה מצידם של רבנים מזרחים חשובים בשנות השבעים של המאה העשרים, שטענו כי תנייה זו איננה תקפה כלל בעבור בני עדות המזרח, התהפכה המגמה. מאבק זה

* מחקר זה נתמך בידי הקרן הלאומית למדע מס' 922/16. כן הסתייעתי בתמיכתו של מרכז ברג למשפט והיסטוריה. אני מודה למר אריאל אופק על עזרתו במחקר. בחקר הכתובות סייעו בידי באופן מקיף גב' תמר וסטרייך, גב' נועה קראוס וגב' נעם וסטרייך.

הסתייע במדיניותו הנמרצת של הרב הראשי הספרדי, הרב עובדיה יוסף, להחזרת העטרה הספרדית ליושנה שכללה, בין היתר, התנגדות להחלת החדר"ג בארץ ישראל על עדות לא אשכנזיות. העובדה שמערכת החוק והמשפט הישראלית לחמה בביגמיה במרץ רב ודחקה אותה לשולי החברה היהודית, שלא כמו התנהלות השלטון המנדטורי, ייתרו במידה רבה את הצורך במאבק מצידה של המערכת הרבנית. מכאן ואילך שבו העדות הספרדיות והמזרחיות לרפואי המסורת שלהן, ותניית רגמ"ה נדחקה והוצאה מכתובותיהן. גם אצל האשכנזים ניכרת מגמה דומה, אם כי לשם קבלת תמונה מלאה ומקיפה נדרש עוד מחקר שדה משלים. מגמה כזו משקפת את השיבה אל המסורת האשכנזית המקורית, כפי שנהגה באירופה במשך קרוב לאלף שנים, ואשר העמידה את איסור הביגמיה על חקיקה של המשפט הציבורי, ולא על התחייבות חוזית אישית.

מבוא

במאמר זה נראה, כי בתקופת המנדט ובשנים הראשונות של מדינת ישראל התרחבה התופעה המשפטית והחברתית של הוספת תקנת רבנו גרשום האוסרת ריבוי נשים (להלן תניית רגמ"ה) לכתובות וגלשה גם אל סביבת בני עדות ספרדיות ומזרחיות. תופעה זו של האחדת המסורות העדתיות, שניתן לראות אותה כגישה למעשה של "כור היתוך", נחשפה לראשונה במחקר אחר בעת שהעדה האשכנזית בירושלים בשלהי השלטון העות'מאני הוסיפה את תניית רגמ"ה לכתובות בני העדה תחת לחצה של הדומיננטיות הספרדית.¹ התופעה ניכרת גם בהתערבות אקטיבית של רבני העדה הספרדית בנעשה במסורת מזרחית, שהמלצתם הנמרצת הייתה להוסיף לכתובות של העדה הבבלית את תניית המונוגמיה הספרדית. נראה גם במאמר זה, כי במהלך שנות השבעים של המאה העשרים, כשנות דור לאחר הקמת המדינה, קמה התנגדות חזקה בקרב המנהיגות הרבנית הספרדית והמזרחית להוספת תניית רגמ"ה לכתובות בני עדותיהם, וכתוצאה מכך היא אכן נדחקה מכתובות הספרדים וכך חזרה העטרה ליושנה. בשלב מאוחר יותר החלה תניית רגמ"ה להידחק גם מקרב כתובות של אשכנזים ושיבה הכתובה האשכנזית לנוסחה המקורית. נבקש לתלות את פשר התופעה

1 ראו בהרחבה: אלימלך וסטרייך, "זהות אשכנזית במרחב ספרדי: הוספת הלכת רגמ"ה לכתובות בארץ ישראל בשלהי העידן העות'מאני", ספר מנחם פינקלשטיין – משפט, ביטחון וספר, שרון אפק, עופר גרוסקופף, שחר ליפשיץ ואלעד שפיגלמן (עורכים), צפריים: נבו 2020, עמ' 809, 823–832 (להלן וסטרייך, זהות אשכנזית).

בעמדות הכוח של העדות השונות בתקופות השונות ובמעבר מגישה של מעין כור היתוך לגישה של רב-תרבותיות. גם ההתערבות ההולכת וגוברת של השלטון ומערכת המשפט בנושא הביגימיה והמאבק הנמרץ בה, דחקו את הנושא לשולי תשומת הלב המעשית של הדיינים בבתי הדין הרבניים.

תניית רגמ"ה בנוסחה הרווח: "ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה כתיקון רגמ"ה ז"ל", ביקשה לקבוע בכתובה את חרם דרבנו גרשון (חדר"ג), שנוצר בסביבה האשכנזית בראשית האלף השני לספירה בעקבות מעשה חקיקה המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה (רגמ"ה). חדר"ג אסר לשאת שתי נשים וקבע זאת בתור נורמה של המשפט הציבורי שעונש פלילי חמור מוטל על המפר אותה, וכדי להתירה נדרשת פרוצדורה מורכבת ומסובכת מאוד.² חדר"ג הופנם בחברה האשכנזית באופן מוחלט בארצות מושבם באירופה המערבית, באירופה המרכזית ובאירופה המזרחית. החברה האשכנזית הייתה לחברה מונוגמית מובהקת שבה זכה חדר"ג למעמד משפטי יוצא דופן ובעל עוצמה רבה עד כי "תקנות רגמ"ה נחשבות בעיני בני אשכנז כמי שנתנו בסיני".³ חדר"ג הפך להיות תווית הזהות של החברה האשכנזית בעיני עצמה וגם בעיני בני עדות אחרות שהתייחסו אליה.⁴ אכן, לא ידוע לנו על תופעות של ביגימיה מהותית בקרב החברה האשכנזית שבחרה בקשיחות בדפוס המונוגמי של המשפחה.

גישה מנוגדת נקטו עדות מזרחיות (דוגמת יהודי תימן, איראן ועיראק) שהלכו בתוואי של התלמוד הבבלי שהתיר ריבוי נשים שרירותי, ובלבד שלאיש היכולת לעמוד בהתחייבותיו לכל נשותיו.⁵ דרך ביניים נקטו הספרדים שהתיישבו לאחר גירוש ספרד לחופי אגן הים התיכון. הם הוסיפו לכתובותיהם התחייבות חוזית מגובה בשבועה, שלא לשאת שתי נשים (בכפוף לחריג של עקרות) בנוסח הרווח: "ולא ישא ולא ישדך ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה אלא אם כן שהתה עמו עשר שנים ולא ילדה זרע של קיימא",⁶ וגם הטילה עיצומים ממוניים על המפר את ההתחייבות.⁷

2 אלימלך וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי, ירושלים תשס"ב, עמ' 157–159. (להלן וסטרייך, תמורות).

3 שו"ת הרא"ש, כלל מג, סימן ח; וסטרייך, תמורות (שם), עמ' 167–168.

4 ראו גם וסטרייך, זהות אשכנזית (לעיל הערה 1), עמ' 832–836.

5 בבלי, יבמות סה ע"א. לעידן הבת-תלמודי, ראו בשלושת הקודקסים הגדולים רמב"ם, משנה תורה, אישות, פרק יד, הלכה ג; טור ושולחן ערוך, אבן העזר סימן א, סעיף ט.

6 תנייה בנוסח זה מובאת בחיבורו של החיד"א שו"ת חיים שאל, חלק ב, סימן לח, ס"ק מח.

חדר"ג לא נקלט בדרך כלל בקרב עדות שישבו מחוץ לארצות שישבו בהן אשכנזים. בעקבות הגירתם של אשכנזים בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה לטריטוריות חדשות, בייחוד לדרום אירופה ולמזרח הים התיכון, שבהם ישבו בני עדות אחרות, התעוררו שאלות משפטיות הנוגעות לתחולת החדר"ג על אשכנזים ועל עדות אחרות.⁸ קריאת תיגר של ממש בנוגע לתחולת החדר"ג על אשכנזים אנו מוצאים לראשונה בארץ ישראל במאה השש-עשרה. בכתביו ההלכתיים של ר' יוסף קארו, גדול החכמים בדורו ובמרחב הספרדי והמזרחי אף בדורות מאוחרים יותר, ובייחוד בתשובותיו הוא שלל את תוקפו של החדר"ג מכול וכול בארץ ישראל ובאזורים אחרים שאינם אשכנזיים.⁹

עמדת ר"י קארו הייתה בסיס ואסמכתה לעמדה הספרדית בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, שהמריצה את האשכנזים לקבוע את תניית רגמ"ה בכתובותיהן. בשלב זה החלה להופיע בכתובות של אשכנזים בארץ ישראל תניית רגמ"ה, וזאת בניגוד למסורת האשכנזית בת מאות השנים, שראתה בהלכת רגמ"ה נורמה משפטית ציבורית המבוססת על חקיקה. במחקר אחר הוברר, כי בראשית שנות החמישים של המאה התשע-עשרה ערער אחד מבכירי הדיינים הספרדים בירושלים על המסורת האשכנזית, וטען כי חדר"ג לא חל בארץ ישראל בזמן הזה.¹⁰ התגובה האשכנזית החלה להתגבש כבר בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה שאז מופיעה תניית רגמ"ה בתור התחייבות אישית בכתובות אשכנזיות. בתחילה היא נוסחה כחרם, אך בעקבות הסתייגויות מן השימוש בחרם הועדף הניסוח "מנהג רגמ"ה", ונוסח זה התמיד עד לדור האחרון.¹¹ מערכת המשפט הרבנית הרשמית שנשלטה באותה השעה בידי חכמים מן העדה הספרדית לא ערערה על תניית רגמ"ה, שכן היא הייתה דומה לתניית המונוגמיה, שרווחה ביותר בקרב העדה הספרדית לאחר גירוש ספרד. הצורך בהתגוננות מצידם של האשכנזים על ידי הוספת תנייה לכתובה הושפע מיחסי הכוח שבין אשכנזים לבין ספרדים בתקופה זו שנטו בכיור לטובת העדה הספרדית. הוא קשור גם ליחסם של השלטונות העות'מאניים לעניין

7 על ההבדלים המשפטיים בין העדות השונות, ראו: אלימלך וסטרייך, "הגנת מעמד הנישואין של האישה היהודייה בישראל: מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות", פלילים ז (1998), עמ' 275–289. (להלן וסטרייך, מפגש בין מסורות).

8 ראו: וסטרייך, תמורות (לעיל הערה 2), עמ' 231–260.

9 שם, עמ' 274–276.

10 וסטרייך, זהות אשכנזית (לעיל הערה 1), עמ' 818–822.

11 שם, עמ' 823–825.

הביגמיה, שכמוסלמים הכשירו אותה ולא הזדהו בתחום המשפחה עם הערכים האירופאיים המודרניים ששללו את הביגמיה מכול וכול.¹² בתקופה העות'מאנית שקדמה למנדט הייתה הקהילה היהודית מאורגנת בתור "מלת" תחת השלטון העות'מאני ובראשה עמד החכם באשי, שהיה גם המנהיג הדתי וראש מערכת המשפט.¹³ החל בתקופת המנדט הבריטי ואילך המוסד שהנהיג את הציבור היהודי היה הוועד הלאומי, וסמכויות הרבנים צומצמו לענייני דת ומשפט דתי.¹⁴ יתר על כן, מוסד הרבנות ובית הדין הרבני הסמוך אליו, שהחליף את מוסד החכם באשי, הפך להיות דו-ראשי ובעל אופי עדתי מובהק: מונו שני רבנים ראשיים, האחד ספרדי והשני אשכנזי, ושניהם עמדו גם בראש מערכת השיפוט הרבנית. לצידם של הרבנים הראשיים פעלה מועצת הרבנות שחבריה היו אשכנזים וספרדים במספר שווה. את החיים האזרחיים ניהל הוועד הלאומי שנשלט על ידי התנועה הציונית, וששכבת המנהיגות שלו הייתה חילונית בעיקרה, וברובה ממוצא אשכנזי. הדומיננטיות של העדה האשכנזית בחיים האזרחיים חדרה גם לתחום הדתי, ומעמדם ולעיתים גם יוקרתם של הרבנים האשכנזיים לא נפלה מעמיתיהם הספרדים ולעיתים אף עלתה עליהם. כל אלה פעלו תחת חסותה של הממלכה המאוחדת שהייתה המעצמה העולמית הקולוניאלית בעלת ערכים אירופאיים נאורים וכיניהם התנגדות חזקה לתופעת הביגמיה, אך גם נטתה שלא להתערב בחיי המשפחה והדת של האוכלוסייה הילידית.

מחקרנו פותח בתקופת המנדט שבה התחוללו שינויים מרחיקי לכת במעמדה של הקהילה היהודית ובמבנה שלה, ביחסי הכוחות הפנימיים בין הקבוצות השונות ובמידת המעורבות של השלטון בעניינים הקשורים בריבוי נשים שתניית רגמ"ה עוסקת בה. לאחר מכן נבחן את התנהלות הדברים בדור הראשון שלאחר הקמת המדינה שבה לא השתנו יחסי הכוחות העדתיים, וכך בכך התעצמה מעורבות השלטון במדינה ובמערכת המשפט בריסון הביגמיה. בשלב השלישי קמה התנגדות

12 שם, עמ' 835–836.

13 באימפריה העות'מאנית ציינה ה"מלת" גם את הקהילה הדתית היהודית המאורגנת והמוכרת, שהייתה גוף דתי-חברתי אשר נהנה על פי רוב מאוטונומיה פנימית רחבה בצד אחריותם של ראשי ה"מלת" – החכם באשי אצל היהודים – לענייני הדת, החינוך, הסעד וענייני השיפוט העדתיים. ראו: חגי ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה, א, תל-אביב תשמ"ז / 1987, עמ' 174–175.

14 תקנות כנסת ישראל – סעיף 4(2), חא"י, פרק קכו, סעיף 2 עמ' 2221.

בקרב ספרדים ומזרחים להחדרת התנייה שיסודה במסורת האשכנזית, וזאת ככל הנראה תחת הדגל של החזרת העטרה ליושנה, שהניף הרב עובדיה יוסף עם מינויו כרב ראשי בתחילת שנות השבעים. בשלב הרביעי חלה נסיגה בשימוש בתניית רגמ"ה אף בקרב בני העדה האשכנזית ההולכת כנראה ונדחקת לשוליים גם ביישובים שבהם היא רווחה בעבר.

הכתובות הארץ-ישראליות במאה העשרים, ובעיקר תניית רגמ"ה הרשומה בהן, מהוות את המסד של מחקר זה. לרשותנו עומד מאגר גדול של מאות כתובות המצוי באתר הכתובות של הספרייה הלאומית בירושלים.¹⁵ מאגר אחר קטן בהרבה הוא אוסף כתובות של מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב שהתפרסם בחיבור מיוחד.¹⁶ עם זאת, שני המקורות הללו מציגים כתובות בעיקר עד לשלב של הקמת מדינת ישראל.¹⁷ אשתמש גם בכתובות שונות שהגיעו לידי מהסביבה הקרובה אליי וממשרדי הרבנות בערים שונות בישראל, שהואילו לתת לי טפסים של כתובות הרווחות שם כיום. אלה אינם מאגרים של מוסדות ארכיונים מסודרים, ולכן לא ניתן יהיה להציג ממצאים ברמת דיוק הנדרשת במחקר כמותי מובהק. עם זאת נראה שדי בכמות העומדת לרשותי וחרף ביזוריה ניתן להציג תמונה מהימנה ברמה איכותנית המצביעה על מגמות וכיוונים וגם לבסס עליהם את הממצאים של מחקר זה.

תניית רגמ"ה בכתובות של האשכנזים – תקופת המנדט

בשלהי העידן העות'מאני התחזקה מאוד המגמה בקרב אשכנזים בעיקר בירושלים ותחומי השפעתה הישירים, להוסיף את תניית רגמ"ה לכתובה כדבר שבשגרה. דוגמה מובהקת היא הפתובה שנתן הרב אליהו קלצ'קין לאשתו בשנת תרפ"ז (1927) המספרת את הסיפור של אימוץ תניית רגמ"ה.¹⁸ בית גידולו ומרחב הפעילות הרבנית של הרב אליהו קלצ'קין בשנותיו הראשונות היה במרחב המתנגדים. לאחר מכן עבר לכהן במשך כחמש-עשרה שנה כרבה של לובלין, עיר מרכזית במרחב החסידי הפולני. בערוב ימיו בשנת תרפ"ה (1925) עלה לירושלים והצטרף ליישוב האשכנזי

15 אתר הכתובות, הספרייה הלאומית.

<https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/jewish-collection/ketubbot/Pages/default.aspx>

16 חתונה מקומית: כתובות ארצישראליות 1800–1960, בעריכת גניה דולב, תל-אביב 2005. (להלן, חתונה מקומית).

17 באוסף שפרסם מוזיאון ארץ ישראל מצויות רק שתי כתובות מראשית שנות החמישים.

18 צילום הכתובה של הרב קלצ'קין מופיע בערכו בוויקיפדיה.

הישן. כעבור שנתיים נשא כאן אישה ונתן לה כתובה שמופיעה בה תניית רגמ"ה, ובתחתית הטופס מודפס כי הוא נעשה בהסכמת בתי הדין של החסידים ושל הפרושים. כל הגורמים המפרידים של החברה האשכנזית חברו יחד אפוא להמשכת המסורת האשכנזית בת קרוב לאלף שנה שהעמידה במרכז את תקנת רגמ"ה נגד ריבוי נשים.

כתובה אחרת משנות העשרים ראויה לציון היא כתובתה של הכלה אהובה שקיבלה מחתנה יהודה ליאו ב"ר יעקב פיקרד, יליד גרמניה.¹⁹ הכתובה מצוירת ואישית, ולא נכתבה על טופס מודפס שאושר בידי בתי הדין של היישוב הישן. בכתובה מופיעה תניית רגמ"ה והיא אשכנזית מובהקת, שכן היא כוללת גם את הרכיב של הנדוניה הקצובה בסך מאה ועוד מאה זקוקין כסף צרוף וכן את תקנת שו"ם.²⁰ אהובה הייתה בתו של ר' דוד ילין, שהיה מראשי היישוב היהודי בשלהי התקופה העות'מאנית וראשית תקופת המנדט, כך שהיא משקפת את נוכחותו של הנוסח הירושלמי שנתגבש זה מכבר.

אין זה מפתיע למצוא את תניית רגמ"ה גם בעיר פתח תקווה. עיר זו הוקמה על ידי יהודים ירושלמים ובכמה עניינים היא נוהגת כירושלים עד ימינו, למשל כניסת שבת מוקדמת וקבורת מתים בלילה מבלי להמתין ליום המחרת. מתוך שש כתובות במאגר זיהינו ארבע כתובות של אשכנזים שבהן מופיעה תניית רגמ"ה בטפסים רשמיים של רבנות פתח תקווה. הטופס המוקדם ביותר הוא כתובה משנת תרפ"ז (1927) של בני זוג אשכנזים, ומופיע בה התנייה כמנהג רגמ"ה לעניין ריבוי נשים. גם בכתובה אחרת שבה החתן עמנואל הורוויץ והכלה אסתר ברגמן – שניהם בעלי שמות אשכנזיים מובהקים – מופיעה התנייה של "כתקנת רגמ"ה". הגיע לידי טופס מודפס שלא מולאו פרטיו, שהתאריך בראשו הוא תש- לאמור 1940 ואילך ובתחתיתו חותמת של רבנות פתח תקווה. גם בטופס הריק מופיעה תניית רגמ"ה. נוכל להניח כי בעיר פתח תקווה בתקופת המנדט רווחה הוספת תניית רגמ"ה בכתובות של אשכנזים.

אפשר שמכאן זלגה תניית רגמ"ה לעיר תל אביב, שמצאנו בה ריכוז נוסף של כתובות של אשכנזים ובהן כתובה תניית רגמ"ה. מספר הכתובות שמצאתי הוא עשרים-ושתיים מתוכן ארבע-עשרה כתובות של אשכנזים ותניית רגמ"ה מופיעה באחת-עשרה מהן. אף כאן הנפיקו בתי דפוס תל אביביים טפסים שבהם מופיעה תניית רגמ"ה, למשל דפוס הרצליה, רוהלד ושושני. בידי גם כתובה מאוסף פרטי,

19 חתונה מקומית (לעיל הערה 16), עמ' 90.

20 על הנדוניה הקצובה שנקבעה באשכנז בימי הביניים לעיתים במטבע ליטרין במקום זקוקין, ראו: וסטרין תמורות (לעיל הערה 2), עמ' 73-74.

שערך הרב כתריאל פישל טכורש בשנת תש"ו (1946) בתל אביב לכני הזוג יפה ושמואל גולדנר, ומופיעה בה התנייה בנוסח "ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה כתיקון רגמ"ה ז"ל". נראה שהדבר מעיד על כך שתנאי רגמ"ה חדר במידה רבה לתוך הכתובות האשכנזיות בתל אביב בתקופת המנדט. עיר קרובה מאוד לתל אביב היא רמת גן. מצאנו בה חמש כתובות, כולן של אשכנזים ובכולן מופיעה תניית רגמ"ה. נראה שיש מקום לצרף קבוצה זו לעיר העברית הראשונה ולהניח שבמרחב הזה חדרה תניית רגמ"ה לתוך הכתובות. במאגר יש כתובות שנערכו בכמה יישובים נוספים, ואולם המספרים שם מועטים ביותר וקשה ללמוד מהן על מגמה מסוימת.

דומה שבצפון ארץ ישראל ניכרת מגמה שונה בנוגע לנוכחותה של תניית רגמ"ה בכתובה. בולטת בשונותה היא העיר צפת. במאגר הכתובות איתרנו שלושים ואחת כתובות מתוכן שמונה של אשכנזים, ורק באחת מהן מופיעה תניית רגמ"ה. גם בעיר טבריה מצאנו רק כתובה אחת מתוך שלוש של אשכנזים, שבה הופיעה תניית רגמ"ה, מסך כולל של עשרים וחמש כתובות. במידה פחותה משקפת גם העיר חיפה מגמה דומה. מתוך קבוצה של ארבע עשרה כתובות המצויות במאגר, שבע כתובות היו של אשכנזים, ורק בארבע מהן הופיעה תניית רגמ"ה. בידי כתובה פרטית של בני הזוג צבי ושושנה שנערכה ביישוב כפר חסידים הסמוך לחיפה בשנת תש"ב (1942) ולא מופיעה בה תניית רגמ"ה.²¹ ניתן להסביר את השוני בין צפון הארץ לירושלים וגוש דן בכך שאזור הצפון לא היה כפוף מבחינה מנהלית בעידן העות'מאני למחוז ירושלים, כי אם למחוז (ויאלת) של צידון. עובדה זו הקרינה גם על עצמאותה של הרבנות בצפון שלא אימצה את ההתפתחויות באזור ירושלים והערים הכפופות לה במרכז, אף לא בשלבים מאוחרים יותר בתקופת המנדט.

לסיום פרק זה נציין, כי הגיע לידינו מתוך מאגר הכתובות טופס משנת 1936 שהכינה הרבנות הראשית לישראל ובו מופיעה תניית רגמ"ה. לעומת זאת הגיעו לידינו כמה טפסים של כתובות חתומות שניתנו בארץ ישראל ואשר נדפסו בווינה, ובשום טופס לא מופיעה תניית רגמ"ה. עובדה זו תומכת בתזה של מחקר קודם, כי תניית רגמ"ה היא תופעה ארץ-ישראלית שבאה לעולם להגן על המסורת האשכנזית וזהותה מול לחצי המסורת הספרדית בירושלים באמצע שנות החמישים של המאה התשע-עשרה.²² תמיכה נוספת לכך, אם כי לא הוכחה מוחלטת, מצאתי במקרה שהובא לידיעתי על ידי תלמידה באחת ההרצאות שנתתי בקורס דיני המשפחה.

21 הכתובה כתובה בכתב יד, וצילום שלה שמור עימי. שם המשפחה הושט.

22 וסטרייך, זהות אשכנזית (לעיל הערה 1), עמ' 818-822.

התלמידה הציגה בפניי שתי כתובות של סבה יהושע וסבתה בריינה.²³ הכתובה הראשונה נערכה בפולין בשנת תרצ"ה (1935), לפני עלייתם לארץ ישראל, והכתובה השנייה נערכה בארץ ישראל בשנת תרצ"ז (1936). הסתבר שהסבא קיבל אשרת עלייה לארץ ישראל המנדטורית וערך נישואין פיקטיביים בפולין עם הסבתא כדי שגם היא תוכל להשתמש בסרטיפיקט שלו. בכתובה שנערכה בפולין לא נזכרת תניית רגמ"ה. לימים התאהבו הסבא והסבתא בארץ ישראל והחליטו להינשא זה לזו. כאן הוכנה בעבורם כתובה כמנהג האשכנזים בארץ ישראל, ובה כן הופיעה תניית רגמ"ה. הרי לנו הוכחה נוספת לכך שתניית רגמ"ה בכתובות היא יצירה ארץ ישראלית בשל הדומיננטיות הספרדית בעידן העות'מאני.

גלישת תניית רגמ"ה בכתובות של ספרדים ומזרחים בתקופת המנדט

פתיחה – ספרדים מול מזרחים

דומה שהוספת תניית רגמ"ה לכתובות של מזרחים וספרדים היא חלק ממגמה רחבה יותר של הטלת הגבלות על הביגמיה שתחילתה ביוזמה של העדה הספרדית בירושלים. כתבנו לעיל שקיים שוני בולט בין המסורת הספרדית לבין המסורת המזרחית בנוגע להטלת הגבלה משפטית על הביגמיה. המסורת הספרדית אימצה את תניית המונוגמיה שגובתה בשבועה ואשר אוסרת על האיש לשאת אישה אחרת, לעומת המסורת המזרחית ששימרה את הדפוס של התלמוד הבבלי כפי שהוא בא לידי ביטוי בעמדת רבא האומרת "נושא אדם אישה על אשתו", ובלבד שיש ביכולתו לזון ולפרנס את שתייהן. בשנות ה-1870 בירושלים, בשעה שהעדה הספרדית הייתה העדה הדומיננטית ביישוב היהודי, הציעו החכם באשי, ר' אברהם אשכנזי, וחברי בית דינו, רבני העדה הספרדית בירושלים ומנהיגיה, לבני עדה מזרחית, העדה הבבליית, את הדפוס הספרדי. במענה לפנייתם של דיינים בבגדאד בנוגע למקרה של ביגמיה שרירותית הציעו חכמי ההלכה הירושלמים להוסיף לכתובה את תניית המונוגמיה במתכונת המקובלת אצל הספרדים, ובכך לאפשר מכאן ולהבא לבית הדין להטיל עיצומים כבדים על גברים הנושאים אישה על נשותיהם.²⁴ לא ידוע לנו על יוזמות נוספות מצד הספרדים בתקופה העות'מאנית כלפי עדות מזרחיות להטמיע בקרבן את תניית המונוגמיה והשבועה.

23 צילום הכתובות שמור עמדי, אך השמטתי פרטים אישיים מזהים.

24 ראו על כך בהרחבה: אלימלך וסטרייך, "ריבוי נשים במשפט העברי בירושלים וסביבותיה במאה ה-19: הגמוניה ספרדית ומפגש בין מסורות", דיני ישראל לג (תש"פ), עמ' 147, 181–182. (להלן וסטרייך, ריבוי נשים).

עם זאת, ניתן למצוא עקבות למגמה הנ"ל בכתובה תימנית משנת תרצ"ח (1937) שמופיעה בה תניית המונוגמיה הספרדית.²⁵ החתן – שלמה בן יוסף עמר והכלה – בדרה בת אברהם כהן. העדים הם יוסף בן משה גמל ויעקב בן דוד רצאבי. לדברי המהדיר באתר הכתובות של הספרייה הלאומית מדובר בכתב יד תימני בינוני ארץ ישראלי. גם כותרת הכתובה היא כפי המסורת התימנית "בשם רחמן מלא רחמים". אין לדעת בשלב זה של המחקר אם מדובר ביוזמה מקומית תימנית או שהייתה כאן פעילות ספרדית שנועדה להביא להרמוניזציה בין המזרחים ובין הספרדים.

תניית רגמ"ה בכתובות של ספרדים

החל מתקופת המנדט אנו פוגשים תופעות שבהן חודרת תניית רגמ"ה לכתובות של ספרדים ומזרחים. אומנם העדויות לכך הן ספורדיות, אך יש בהן כדי להעיד על התופעה. להלן נרחיב את הדיבור על אודות המאבק התרבותי-עדתי שהתחולל ביישוב בתקופת המנדט סביב הנושא של ריבוי נשים, ולדעתנו כרוכה בכך חדירתה של תניית רגמ"ה לכתובות מזרחיות וספרדיות.

נפתח בכתובה שקיבלה הכלה, מזל בת יצחק אלישר, מחתנה, שמעון בן ישראל דוב הכהן, בירושלים בשנת תרפ"ה (1925). אבי הכלה, יצחק אלישר, היה בנם של הרב חיים משה אלישר (חמ"א), החכם באשי בתקופת המעבר לשלטון המנדט.²⁶ אביו של הרב חיים משה היה החכם באשי המפורסם, יעקב שאול אלישר, שכינה בתפקיד בשנים 1893–1906 וחותרו של חמ"א היה החכם באשי, ר' מאיר רפאל פנז'יל, שכינה בתפקיד קודם לאביו בשנים 1870–1893. האב יצחק היה אפוא צאצא ישיר של משפחת אלישר וגם של משפחת פנז'יל, שנמנו עם משפחות העלית הספרדית בירושלים.²⁷ לפי עדותו של אחי הכלה, אליהו אלישר, היה החתן שמעון כהן אשכנזי שהגיע משיקאגו באמריקה לארץ ישראל בשנת 1925 במסגרת מסע עסקים לבחינת ניצול האשלג בים המלח.²⁸

- 25 אלה פרטי הכתובה שמספרה 8=901.1396.
- 26 פרטים ביוגרפיים על אודותיו, ראו: דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, ב, עמ' 1011.
- 27 אין זה מפתיע אפוא שביתו הכלה, שהשתייכה למשפחות אלה, זכתה בכתובה בסכום גבוה ביותר הרבה מעבר למקובל.
- 28 אליהו אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים תשמ"א/1980, עמ' 185. על נישואיו של ש' כהן לאחותו מזל, ראו שם, עמ' 186. על כך שהיה אשכנזי, ראו שם, עמ' 640. ש' כהן היה יליד וושינגטון ואיש עסקים בטרם עלתו ארצה, שם, עמ' 256.

אחד התנאים המפתיעים בכתובה הוא תניית רגמ"ה המופיעה בנוסח זה. אפשר כמובן להניח שהחתן האשכנזי בחר לתת לכלתו כתובה כמסורת האשכנזים בירושלים הכוללת גם את תניית רגמ"ה. אלא שעיון בפרטי הכתובה מראה בבירור כי בפנינו כתובה ספרדית לכל דבר זולת תוספת זו שרווחה בשנות השלטון העות'מאני רק בכתובות אשכנזיות. כך למשל בנוגע לסכום של עיקר הכתובה שבה נכתב "דחזי ליכי" ולא "דחזי ליכי מדאורייתא" הרווח בכתובה האשכנזית. לגבי הירושה נכתב "והירושה כמנהג ירושלים", שהוא הנוסח הרווח בכתובות ספרדיות ואין מופיעה בו התניה שהירושה תהיה לפי תקנת שו"ם הרווחת ביותר בכתובות אשכנזיות. תניות נוספות המצויות בכתובה אף הן ספרדיות מובהקות למשל לעניין מעשי ידיה השייכים לבעל; לעניין איסור ההתרחקות מארץ ישראל מעבר לנא אמון במערב ולחלב בצפון. כל אלה מקורן ספרדי מובהק הגם שהן חדרו לעיתים לכתובות אשכנזיות.

מאחר שמדובר בנכדה ונינה של העלית הלמדנית והחברתית הספרדית יש מקום לבחון את פשר התוספת של תניית רגמ"ה, ולא להניח כי יד המקרה בפנינו, בייחוד שמדובר בכתובה בכתב יד ולא בטופס מודפס. לו היה מדובר בחתן ספרדי, כי אז הייתה בידינו הוכחה ברורה לחדירת תניית רגמ"ה אל צמרת העדה הספרדית כבר בשלבים המוקדמים של תקופת המנדט וראשיתה של הרבנות הראשית. בסמוך נראה כי מגמה זו אכן הלכה והתגברה בשנים שלאחר מכן. אך מאחר שמדובר היה בחתן אשכנזי עולה השאלה מה פשר נוסח מעורב זה? הרי מנקודת מבטה של הכלה הספרדייה די היה בתניית המונוגמיה והשבועה כדי להגן על מעמדה בנישואין כפי שמקובל במסורת הספרדית דורות רבים. התחייבות לקיים את מנהג רגמ"ה ואף לא את חדר"ג עצמו לא שיפרה את מצבה – לפחות לא מנקודת המבט של חכמי הלכה ספרדים – לעומת תניית המונוגמיה והשבועה.²⁹ אפשר שמשום שהחתן היה אשכנזי הוא ביקש להדגיש את זהותו האשכנזית בכך שהוא בחר לקבל על עצמו את מנהג רגמ"ה המייחד את המסורת האשכנזית, ולא לאמץ לעצמו לגמרי את הכתובה הספרדית.³⁰

מגמה של החדרת תניית רגמ"ה לספרדים ולתימנים בולטת בפתח תקווה וביישובים הסמוכים לה. בכתובה של רבנות פתח תקווה שנתן החתן, דוד חיים גרגוס

29 השוואת ההסדר הספרדי מכוח תנייה ושבועה להסדר האשכנזי מכוח החדר"ג לגבי גירוש אישה בעל כורחה בולטת אצל הרב עוזיאל, ראו: אלימלך וסטרין, "ניצנים מוקדמים של שיטת הרב עוזיאל בענייני משפחה", מאזני משפט ד (2005), עמ' 793, 801–803.

30 ראו: וסטרין, זהות אשכנזית (לעיל הערה 1), עמ' 835–836.

חכים, לכלה הגרושה, אסתר בת שלמה חמו, בתאריך ב' בכסלו תרצ"ט מופיעה התנייה שלא יישא ולא יקדש אישה אחרת כמנהג רגמ"ה.³¹ שמות הצדדים הם שמות לא אשכנזיים, וזו דוגמה לנתינה לספרדים של כתובה, שבה רשומה התנייה המאמצת את מנהג רגמ"ה. מעניינת היא כתובה שנתן יהודה טולידאנו לגאולה יהודוב (גרושה) – שניהם בעלי שמות ספרדים מובהקים – בפתח תקווה בתאריך יז בטבת תש"ו.³² בטופס המודפס של הכתובה מופיע הנוסח האשכנזי: "וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנת שו"ם ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה כמנהג רגמ"ה".

על הטופס עצמו מחקו בקו בכתב יד את הפריטים המחילים את המסורת האשכנזית, ובמקומם כתבו את הפריטים לפי המסורת הספרדית, באופן הבא: "וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנת שו"ם הספרדים בערה"ק ירושת"ן ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה כמנהג רגמ"ה ל הספרדים בערה"ק ירושת"ן".

תופעה דומה מצאנו בכתובה אחרת בפתח תקווה שנתן ביום ח' במרחשוון תש"ה החתן, אהרון ריכושא, לכלה, שרה שוילי.³³ גם כאן הטקסט המודפס הוא אשכנזי והצדדים מחקו והוסיפו את הנוסח הספרדי שהתאים להם באופן הבא השונה מהשינוי שהוכנס בכתובה הקודמת: "וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנת שו"ם הספרדים בערה"ק ירושת"ן ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה בחייה כתקנת רגמ"ה ל א"כ [אלא אם כן] שהתה עשר שנים ולא ילדה זש"ק".

כתובות אלה מלמדות, כי הרבנות בפתח תקווה הנפיקה טופסי כתובות לפי הנוסח המיועד לאשכנזים וסיפקה אותם גם לספרדים. אין לדעת אם הדבר נעשה בכוונת מכוון או שרק כתובות בנוסח האשכנזי היו מצויות במשרדי הרבנות. בני זוג ספרדים שהיו ערים לכך נאלצו למחוק ולשנות בכתב ידם את הטקסט שהיה מכוון לנוסח האשכנזי. יש להניח כי היו ספרדים שלא נתנו את הדעת על כך, ואימצו את הנוסח הצופה פני בני זוג אשכנזים.

לעיתים אנו מוצאים כתובות אשכנזיות בסביבת פתח תקווה הכוללות את הסעיף של מנהג רגמ"ה שלא נמחקו, בידי בני זוג לא אשכנזים. משכונת מחנה יהודה המאוכלסת בתימנים וכלולה היום בתוך העיר פתח תקווה הגיעו לידי כמה כתובות

31 מספרה 2=901.1184.

32 מספרה 4=901.1187.

33 מספרה 2=901.113.

שתניית רגמ"ה מופיעה בהן. כתובה אחת היא משנת תרצ"ח (1937) והטופס נדפס בדפוס יהודה וירושלים. בני הזוג הם גב' תורכייה מנצורה ושכר בן חיים טביב, והעדים החתומים על הכתובה הם יעקב בן סעדיה ויעיש בדיחי. לדברי המהדיר בספרייה הלאומית בירושלים מולאו הפרטים בכתב יד תימני. ראוי לציין כי בטופס הכתובה מצויים רכיבים אשכנזיים מובהקים נוספים כמו הנדוניה בסך מאה זקוקים כסף צרוף וגם התוספת החשובה כי "הירושה וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנות שו"ם". בהמשך לסעיף זה מופיע "ולא ישא ולא יקדש שום אישה אחרת עליה בחייה כמנהג רגמ"ה ז"ל". כתובה נוספת משכונה זו נתן החתן, יוסף בן ישראל שרעבי, לכלה, אסתר בת צדוק בן זכריה, שמות תימניים מובהקים. אף כאן מופיעה תניית רגמ"ה, אך גם שני הרכיבים הקודמים שהזכרנו, נדוניה קצובה בסך מאה זקוקין כסף צרוף וכן הירושה כמנהג אשכנז ובהתאם לתקנות שו"ם.

ניתן לומר כי באמצע תקופת המנדט בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים ניתן להבחין בכירור בהתפשטות הנוסח האשכנזי של הכתובה הארץ-ישראלית אל בני עדות אחרות המוצאת את ביטוייה בהעמדתן של טופסי כתובות ההולמות את המסורת האשכנזית לרשותם של בני זוג ספרדים או מזרחים. ממצא זה מבוסס על כתובות ספורות מפתח תקווה ומסביבתה, אך מצאנו גם מקרה מעין זה שבולט בו עוד יותר המרכיב של החדרת המסורת האשכנזית המחזקת את הרושם שאין מדובר בתופעה חריגה בנוף הארץ-ישראלי. כוונתי לכתובה משכונת שעריים שליד רחובות שאף היא הייתה מיושבת על ידי יהודים יוצאי תימן. בשנת תרצ"ט (1939) נתן החתן, יוסף בן נח כהן, לכלתו, רחל בת אברהם משעלי, כתובה הכתובה כולה בכתב יד תימני (פרט למסגרת החיצונית שהיא מודפסת). בגוף הכתובה מופיעה תניית רגמ"ה שלא לקדש ולא לשאת אישה אחרת. ולא רק זאת, אלא מופיע שם גם התנאי הקובע שהירושה וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנות שו"ם. שלא כמו בכתובה התימנית הנזכרת בסעיף הקודם נוספה כאן תנייה המאמצת את המסורת האשכנזית ולא את המסורת הספרדית. לסיום חטיבה זו של כתובות של תימנים נציין לכתובה משעריים בשנת תרצ"ט. המהדיר בספרייה הלאומית מציין שהכתב הוא תימני. שמות הצדדים והעדים אופייניים לתימנים ובפתיחה מופיע משפט מובהק שמצוי בכתובות תימניות: "בזכות אברהם אבונא". אין בכתובה סעיף הנדוניה הקצובה "זקוקין כסף צרוף", אלא נקבעה נדוניה שסכומה הכולל 355 לא"י. עם זאת מופיעה בכתובה תניית רגמ"ה האשכנזית וגם תקנות שו"ם, אך מנגד מופיעות לאחר מכן תניות ספרדיות רגילות, ובולטת התנייה של אי היציאה מארץ (אם צובא) וכן שהחתן מתחייב להניח גט כריתות והוצאות מזונות.

יש מקום להניח, כי זליגה של תניית רגמ"ה לתוך כתובות ספרדיות ומזרחיות בסוף שנות השלושים משקפת מדיניות של מאבק בביגמיה. אפשר שהיא מבטאת מגמה של החדרת המסורת האשכנזית הנובעת מהדומיננטיות ההולכת ומתחזקת של העדה האשכנזית בתקופת המנדט. בעניין זה חברו יוזמותיהם של הרבנים הראשיים לחקיקה של המחוקק המנדטורי כפי שנראה בסעיף הבא.

תמיכת המערכת הפוליטית והממסד הרבני במגמות מונוגמיות עם חילופי השלטון לאחר מלחמת העולם הראשונה היו הבריטים אומה אירופאית ששללה את הביגמיה מכול וכול לשליטים בארץ. במחצית הראשונה של תקופת שלטונם הם הותירו על כנם את ההסדרים הנוגעים לענייני המעמד האישי ובכלל זה את נושא הביגמיה, ולא שינו את הדין הפלילי העות'מאני. בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, חוקקה האימפריה העות'מאנית את חוק המשפחה המושלמי³⁴ שאותו החילה על כל מחוזות האימפריה ובכלל זה על ארץ ישראל. בסעיף של החוק נקבע, כי נישואין פוליגמיים היו חוקיים בכפוף להוראות הדינים של המסורת החנפית. כבר בעת ששרר בארץ משטר צבאי בריטי לאחר מלחמת העולם הראשונה צומצם החוק, ומכוח פקודת חוק המשפחה המוסלמית 1919 הוא הוחל רק על האוכלוסייה המוסלמית. לגבי היהודים והנוצרים לא נמצא חוק אזרחי כללי, והם המשיכו לנהוג בכל נושאי המשפחה בהתאם לדין שחל עליהם בתקופה העות'מאנית, שהוא בעיקרו דינם הדתי. מצב זה לא השתנה לאחר שהאימפריה הבריטית קיבלה את השליטה על הארץ מכוח המנדט שהעניק לה חבר האומים בוועידת סן רמו בשנת 1922. זאת בהתאם להוראה בסימן 8 של כתב המנדט שקבע, כי אין לפגוע בענייני דת ומשפחה של האוכלוסייה המקומית. הוראה זו גם תאמה למדיניות הקולוניאלית של הבריטים שעיקרה הימנעות מהתערבות בחיים הפנימיים של האוכלוסייה המקומית שבשליטתם.

עם ביטול החוק הפלילי העות'מאני וחקיקת פקודת החוק הפלילי, 1936 (להלן: פ"פ)³⁵, התערב המחוקק הבריטי לראשונה בתחום מעמד הנישואין של האישה. בסעיף 181 לפ"פ נקבעה הביגמיה כעבירה שהיא פשע, והוטל על העבריין מאסר מרבי של חמש שנים. כדרכו של המחוקק המנדטורי, הוא לא התערב כדי לשנות מסורות ומבנים חברתיים שהיו מושרשים בקרב אוכלוסיות מקומיות. לפיכך נקבעה לעבירת הביגמיה הגנה: אם גם הנישואין השניים וגם הנישואין הראשונים נערכו לפי

34 מיום 25 לחודש אוקטובר שנת 1333 (ענייני כספים) שהיא שנת 1916.

35 ע"ר תוס' 1, (ע) 305.

דין אישי שמתיר את הביגמיה. כתוצאה מכך הורשו המוסלמים בישראל להמשיך לשאת שתי נשים או יותר מבלי שיוורשעו בפלילים. לגבי היהודים היה המצב מורכב יותר. ההגנה הנ"ל שניתנה למוסלמים חלה גם על בני עדות המזרח שלא אסרו ריבוי נשים כלל. היא לא עמדה לכאורה לטובת האשכנזים, שריבוי נשים נאסר עליהם לפי דינם האישי, ולא היה ברור אם היא חלה על העדה הספרדית, שאיסור ריבוי נשים אצלם התבסס על התחייבות חוזית פרטית והיה נתון להסכמת הצדדים. לאמיתו של דבר התברר שהעבירה הנ"ל מחוררת ולא הגנה אף לא על בנות העדה האשכנזית. אחד מיסודות העבירה שנקבעו בפח"פ היה שהנישואין השניים העושים את עבירת הביגמיה יהיו בטלים (void).³⁶ המחוקק המנדטורי שיווה מן הסתם לנגד עיניו את הדין הנוצרי, שלפיו נישואין ביגמיים הם בטלים. הוא לא נתן את דעתו על כך שאצל יהודים, ואפילו אשכנזים נאסר הדבר, אך הנישואין השניים אינם בטלים כי אם רק ניתנים לביטול.

בעלת הברית של המנדט הבריטי הייתה התנועה הציונית, שנשלטה בידי יהודים ממזרח אירופה ומרכז. השיפוט הדתי וענייני הדת עברו מבית דינו של החכם באשי שעמד בראש העדה הספרדית אל הרבנות הראשית ובית דינה, שהייתה חלק בלתי נפרד של מוסדות היישוב היהודי הציוני. בתפקיד הרבנים הראשיים כיהנו בחלק הראשון של תקופת המנדט הראי"ה קוק האשכנזי והרב יעקב מאיר הספרדי, שמידת האקטיביות המשפטית שלהם הייתה מצומצמת.³⁷ ניתן היה לצפות שעליית האשכנזים לעמדה של דומיננטיות תְּשַׁמֵּר את מעמדו של החרד"ג בקרב הציבור האשכנזי כפי שהיה במסורת האשכנזית מימים ימימה. אלא, שהיעדר כוח כפייה של שלטון המדינה הותירו את הנושא פרוץ, ונדרש היה להמשיך לדבוק בהוספת תניית רגמ"ה בכתובה.

בחלק השני של תקופת המנדט כיהנו שני רבנים ראשיים דומיננטיים ואקטיביים: הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג החל משנת תרצ"ז, והראשון לציון, הרב בן ציון חי עוזיאל, החל משנת תרצ"ט. גישתו של הרב הרצוג נדונה במחקר לפני כמחצית היובל³⁸ ופעילותו של הרב עוזיאל נדונה במחקר מקיף ויסודי שפרסם עמיחי רדזינר לפני כמה שנים, ומבוסס על מסמכים ארכיוניים שמהם עולה תמונה של אקטיביות רבה להנחלת המונוגמיה וכולט בהם המאבק שהתנהל בין העדת התימנית לבינו

36 ראו ע"פ 35/38 שזיכה גבר יהודי מעבירה פלילית על סעיף הביגמיה, הגם שהיה אשכנזי וחרד"ג חל עליו.

37 ראו וסטרייך, מפגש בין מסורות (לעיל הערה 7), עמ' 306–308.

38 שם, עמ' 308–314.

בנושא זה.³⁹ שני הרבנים הראשיים השקיעו מאמצים להניע את השלטון המנדטורי לתקן את החוק כך שיחיל את איסור הביגמיה גם על יהודים. לשם כך הם פנו בתזכירים לנציב העליון, והפעילו את כל כובד השפעתם כדי שישונו היסודות של עבירת הביגמיה בחוק הפלילי.⁴⁰ חשוב לציין גם, כי הרב עוזיאל לא שלל את תוקפו של החדר"ג הכולל איסור ביגמיה ואיסור גירושי אישה בעל כורחה. אדרבה, הוא הלך בנתיב של משפחת בית חזן בנוגע לתקפות האיסור של גירושי אישה בעל כורחה⁴¹ והשווה בין חדר"ג בעניין זה ובין הנורמה של ספרדים המבוססת על שבועה.⁴²

בשנים שחלפו בטרם תוקן הפח"פ ניסה הרב הרצוג להגביל את ריבוי הנשים באמצעים ההלכתיים שעמדו לרשותו. כך העיד על עצמו בתשובה לשאלה שהפנה אליו הרב יחזקאל אברמסקי מלונדון, בסוף שנות הארבעים, בדבר התרת חדר"ג לשאת אישה נוספת לאיש שאשתו נספתה בשואה: "ואף על פי שאני מן המחמירים בעניין חדר"ג, זהו בארצנו הקדושה שראיתי שנפרצו בו פרצות רבות, ואין כאן עדיין חוק ממשלתי של ביגאמי. ואולם במקומותיכם שאין חשש כזה קיים אין להחמיר במיוחד".⁴³

היעדר אפשרות ליישם את מטרותיו בנושא זה באמצעות חקיקה פלילית של המדינה הניעה את הרב הרצוג לנקוט גישה מחמירה ומרסנת בכל הקשור למתן היתר נישואין לאיש. אלא שהחמרה בעניין חדר"ג יכלה להיות ישימה רק לגבי אשכנזים שחדר"ג חל עליהם מכוח הדין, אך לא לגבי בני עדות אחרות שבעיית הביגמיה אצלם הייתה חריפה יותר. הדעת נותנת כי עמדת הרב הרצוג הייתה שגם מי שהתחייב בכתובה לפעול כמנהג רגמ"ה יחולו עליו ההגבלות והסייגים הנוהגים לגבי אשכנזים. לא מן הנמנע שהרב הרצוג ראה בעין יפה את הכנסת תניית רגמ"ה לכתובות של

39 עמיחי רדזינר, "מלחמות היהודים: עיצובו של איסור הביגמיה ליהודים בא"י המנדטורית", בתוך: חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים זכויות ומשפט בתקופת המנדט, מרגלית שילה, רות הלפרין-קדרי ואייל כתבן (עורכים), רמת-גן 2010, עמ' 151.

40 יצחק גלזר, "חוק הביגמיה", בתוך: הפרקליט טז (תש"ך), עמ' 275, מצטט את התזכיר שהגישה הרבנות הראשית לארץ ישראל בראשית שנת תש"ז (1946) לנציב העליון.

41 אלימלך וסטרייך, "זיקת הרב עוזיאל לפסקים של חכמים בני משפחת חזן", בן ציון מאיר חי: הרב עוזיאל – הגות, הלכה והיסטוריה, צבי זוהר, עמיחי רדזינר, אלימלך וסטרייך (עורכים), רמת-גן 2020, עמ' 219–218.

42 ראו לעיל ה"ש 29.

43 שו"ת היכל יצחק, חלק אבן העזר, סימן כו.

מזרחים וספרדים ונוהג זה של משרדי רבנות במקומות שונים היה ברוחו ואולי אף זכה לברכתו.

רק לקראת סוף תקופת המנדט, בשנת 1947, תוקן הפח"פ ונקבעו הוראות חדשות הלוכדות בכנפיהן את כל העדות היהודיות.⁴⁴ נקבע שם כי גם אם הנישואין השניים לא היו בטלים יואשם האיש בעבירת הביגמיה. בד בבד נקבעה הגנה מפני הרשעה אם לפני הנישואין החדשים הושג פסק דין סופי של בית דין הרבנות של כנסת ישראל, מקויים בידי שני הרבנים הראשיים לא"י, המתיר את הנישואין החדשים. הוראות אלה אומצו בעיקרן בחקיקה של מדינת ישראל תוך התאמתם לשינויים שהתרחשו לאחר הקמת המדינה כפי שנראה בפרק הבא.

השימוש בתניית רגמ"ה בדור הראשון לאחר הקמת מדינת ישראל

מדיניות קשיחה נגד ריבוי נשים בחקיקה ובמשפט על פניו, הצורך בתניית רגמ"ה הלך ונחלש במדינת ישראל נוכח החקיקה הפלילית המתוקנת נגד הביגמיה משנת 1947 שנוסחה מחדש ונקבעה בחוק לתיקון דיני העונשין (ריבוי נישואין), תשי"ט/1959.⁴⁵ דיון מקיף ומעמיק בסוגיית ריבוי נישואין במשפט הישראלי בכלל ובהיבט הפלילי בפרט חורג ממסגרת מחקר זה, והקורא מוזמן לעיין בדברים שכתב פנחס שיפמן בחיבורו החשוב דיני המשפחה בישראל,⁴⁶ אלא שהרבנים הראשיים לא הסתפקו בכך. בכינוס רבני גדול שנערך בירושלים בשנת תש"י (1950) בראשותם של הרבנים הראשיים הותקנו כמה תקנות חשובות בתחום דיני המשפחה, הידועות כחרם ירושלים. נקבעה הוראה שאסרה ריבוי נשים על כל בני עדות ישראל שמתגוררים בארץ ישראל, בזה הלשון: "אסור לאיש ואשה מישראל לארס או להתארס עם אשה שניה על אשתו הראשונה אם לא בהיתר-נישואין מאושר בחתימת הרבנים הראשיים לישראל."⁴⁷ אפשר שהמעורבות של החוק הפלילי המדינתי לא סיפקה את הרבנים הראשיים, שכן בסעיף 179 לחוק העונשין הותיר המחוקק בידי בית הדין הרבני את הסמכות לאפשר ריבוי נשים אם יינתן פסק דין

44 ע"ר 1563.

45 ס"ח 144. כיום מוסדר נושא הביגמיה בסעיפים 175–183 לחוק העונשין, תשל"ז/1977, ס"ח 226, שקלט לתוכו את התיקון משנת 1959.

46 פנחס שיפמן, דיני המשפחה בישראל א, ירושלים תשנ"ה – 1995 מהדורה שנייה), עמ' 234–266.

47 בנציון שרשבסקי, דיני משפחה, ירושלים תשנ"ג (מהדורה רביעית מורחבת), נספח ב, סעיף ב (ב).

בהתאם להלכות המשפט העברי. מעתה הוכפפו דיני בתי הדין השונים על מסורותיהם העדתיות לחרם ירושלים שאוסר אף הוא ריבוי נשים.

תניית רגמ"ה בכתובות

מן התקופה שלאחר הקמת המדינה לא מצאתי כתובות במאגר של הספרייה הלאומית בירושלים, ואילו באוסף הכתובות של מוזיאון ארץ ישראל נמצאות שתי כתובות בלבד. נציג להלן כמה כתובות שהן לדעתנו בבחינת ציוני דרך, והמסקנות לגביהן הן אפוא בגדר השערה הממתינה למחקר מקיף בכתובות המצויות בארכיון המדינה ובמאגרים נוספים.

הכתובה הראשונה מצויה באוסף מוזיאון ארץ ישראל. בני הזוג הם מאיר וחסידה, והכתובה נערכה בשנת תש"י (1950) בבאר שבע על טופס של דפוס וינפלד בירושלים.⁴⁸ הכתובה כוללת את תניית רגמ"ה בנוסח הרווח בכתובות בארץ ישראל. בידי גם שתי כתובות משנות ה-1970, אחת של רבנות תל אביב ואחת של רבנות חיפה. בכתובה של רבנות תל אביב מיום א' בסיוון תשל"ג (1.6.73), של בני הזוג שרה ואלימלך וסטרייך מופיעה תניית רגמ"ה בנוסח הרווח. לעומת זאת, בכתובה שנערכה בחיפה ביום י"ב בסיוון תשל"ל של בני הזוג לאה ואשר ציגנלאוב לא מופיעה תניית רגמ"ה. שתי הכתובות הללו משקפות את המגמות שהיו קיימות כבר בתקופת המנדט, ולפיהן בירושלים ובגוש דן הייתה נוכחות גבוהה של תניית רגמ"ה לעומת חיפה והצפון שהנוכחות שם הייתה מצומצמת. בניגוד לכך, התפרסמה באוסף הנ"ל כתובה של בני הזוג אליקים ורבקה משנת תשי"ב (1952) והיא נעדרת תניית רגמ"ה, הגם שמופיע בה הרכיב של נדוניה קצובה מאה ועוד מאה זקוקין כסף צרוף האופייני לכתובות אשכנזיות.⁴⁹ מעניין לציין כי הכתובה נכתבה על טופס של הרבנות הצבאית הראשית, ואפשר שהיא משקפת את נטייתו של הרב שלמה גורן העומד בראשה להפגין עצמאות כלפי הרבנות הראשית האזרחית.

דפוס דומה ניתן למצוא בכתובת בני הזוג איטה וחיים הירשביין מיום כ' במנחם אב תשל"ה (1975) ואף בה לא מופיעה תניית רגמ"ה. כתובה זו נכתבה על טופס שבתחיתו רשום "שטר כתובה פעה"ק בני ברק, א"י". מאחר שעורך החופה והקידושין היה הרב יעקב לנדאו המקורב לחסידות חב"ד, שכיהן כרבה הראשי של בני ברק החרדית במשך יובל שנים, קיים פיתוי להניח כי הוא בחר שלא להשתמש בטופס של הרבנות הראשית לישראל. השערה זו אפשרית, אך היא איננה מהווה

48 חתונה מקומית (לעיל הערה 16), עמ' 93.

49 שם, שם.

מענה במקרה זה, בראש ובראשונה, משום שמחדשי תניית רגמ"ה היו בני היישוב הישן בירושלים, מתנגדים וגם חסידים ולא אנשי הרבנות הראשית. יתר על כן, ר' אליהו קלצ'קין, שאף הוא היה מקורב לחסידות חב"ד והצטרף ליישוב הישן בירושלים, השתמש בנישואיו כאן בנוסח כתובה שהוספה בו תניית רגמ"ה.⁵⁰ אולי ניתן לקשור את הנוסח של הרב לנדאו בבני ברק בכיקורת שביקר הרב חיים נאה, מחסידי חב"ד בארץ ישראל, את הוספת התנייה בסמוך להקמת המדינה. בחיבורו המפורסם "מידות ושיעורים" שנדפס לראשונה בשנת תש"ז/1947 הוא כתב את הדברים הבאים: "ופה המקום להעיר על נוסח הכתובה שהוסיפו בה ענינים יותר על נוסח חז"ל והנוסח לקוח מהספרדים אלא ששינו בה כמנהג אשכנז".⁵¹ התוספת המיוחדת לאשכנזים היא "הדירה הירושה וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנת שו"ם ולא ישא ולא יקדש שום אשה אחרת עליה כמנהג רגמ"ה". תנייה זו היא לדעתו תחליף לתניית המונוגמיה הספרדית. היא באה לעולם עקב זה שבשנים הראשונות לבואם של האשכנזים לירושלים הם לא היו בטוחים בתוקף המנהג האשכנזי, האם הוא ממשיך לחול בארץ ישראל, וגם נזקקו לשיפוט של בית הדין הספרדי.

אין תימא אם גם בנוסח הכתובה נמשכו אחריהם, על כן הוכרחו להוסיף בכתובה תנאי מפורש שמשפטי הכתובה כמנהג אשכנז וגם שמקבל עליו חרגמ"ה (בשביל אלו שנולדו בארץ הקודש) ונמשך מזה שהוסיפו גם שאר הדברים כמנהג הספרדים.⁵²

השערתו של הרב נאה בדבר מקורו של התנייה בארץ ישראל במאה התשע-עשרה והיווצרותה כתוצאה מהדומיננטיות הספרדית נראית סבירה ביותר, אלא שמהלך העניינים שהביא להיווצרות התנייה והנוכחות הספרדית לכך פורטו בהרחבה וביתר דיוק במקום אחר.⁵³ כן יש מקום להציע כמה תיקונים בפרטים חשובים. ראשית, הנוסח שהתקבל בתנייה היה "מנהג רגמ"ה" ולא "חרם רבנו גרשום" [חרגמ"ה].⁵⁴

50 ראו לעיל ליד הערה 18.

51 אברהם חיים נאה, שיעורי תורה, עמ' ש-שא (ירושלים תש"ז); נדפס בקיצור באברהם חיים נאה, קונטרס השיעורים, עמ' לט-מ (תש"ח). אני מודה לירידי פרופ' עמיחי רדזינר שהפנה את תשומת ליבי למקור זה.

52 שם.

53 וסטרייך, זהות אשכנזית (לעיל הערה 1), עמ' 818-822.

54 שם, עמ' 829.

שנית, האיום מן הכיוון הספרדי היה כלפי כל האשכנזים שהגיעו ארצה, אף אלו שנולדו בחו"ל ואף לגבי בני זוג שנישאו בחו"ל.⁵⁵

לענייננו חשובה הצעתו של הרב נאה וראוי להביא את דבריו באריכות:

וגם כל הנוסח הנוסף וכל משפטי הכתובה והירושה וחרגמ"ה⁵⁶ מיותר הוא כעת לגמרי אחרי שהאשכנזים בארץ הקודש כבר הם בקהלות ועדות ובית דין לעצמם ואינם נגררים בשום דבר אחרי הספרדים וכל מנהגי האשכנזים מחו"ל נהוגים אצלם בארץ הקודש איש על מחנהו ואיש על דגלו בין לקולא ובין לחומרא אין שום ס"ד [=סלקא דעתך] שלא יחול עליהם החרד"ג (אפילו לנולדים בארץ הקודש)...

חיבורו של הרב נאה "שיעורי תורה" נדפס בשנת תש"ז (1947) והיה זה מן הסתם לפני שהמחוקק המנדטורי שינה את הוראת החוק הפלילי על הביגמיה והחיל אותה אף על יהודים אשכנזים.⁵⁷ במציאות זו ראינו כי הרב הרצוג החמיר מאוד בהתרת חדר"ג ולא מן הנמנע שהוא וחריו ברבנות לא מצאו לנכון בתקופה כזו להשמיט את תניית רגמ"ה, הגם שאין בה צורך לגבי אשכנזים. יתר על כן כפי שראינו, היו משרדי רבנות שהחדירו תנייה זו גם לכתובות של מזרחים שלא כתבו את תניית המונוגמיה בכתובותיהם ולעיתים אף לספרדים. הצורך ללכוד אף עדות אלה ברשת האוסרת ביגמיה דחק שלא לבטל את תניית המונוגמיה אף לא לאשכנזים.

מסקנת הרב נאה הייתה "ומה צורך להוסיף תנאים שאין צריך ולשנות הנוסח הקבוע שנהגו בכל ארצות אשכנז, על כן הצעתי שלא ידפיסו עוד בכתובות את התוספות הנ"ל". הצעה זו לא נתקבלה בדרך כלל באותן ערים שהיא רווחה בהן קודם לכן, ועד שנות השבעים התמיד השימוש בה. אולם לא כך בבני ברק, שהייתה עיר חדשה, חרדית, ובראשה עמד רב בעל סמכות ומשקל ציבורי המקורב לחסידות חב"ד. כאן הדפיסו במשרדי הרבנות כתובות שהושמטה מהן תניית רגמ"ה לפי רוח הדברים שכתב הרב חיים נאה בסוף תקופת המנדט.

מאבקם של דיינים מזרחים בתניית רגמ"ה – המפנה בדור השני

כיוכל שנים לאחר שתניית רגמ"ה החלה לחדור למרחב הספרדי והמזרחי אנו מוצאים עימות משפטי בנוגע למידת תוקפו לגבי בני עדות אלה. הנושא עלה לדיון בערעור שהוגש לבית הדין הרבני הגדול לערעורים בשנת תשל"ב, שבהרכבו ישבו הדיינים

55 שם, עמ' 822.

56 ראו הערתנו לעיל שהנוסח בכתובות היה מנהג רגמ"ה ולא חרגמ"ה.

57 לעיל ליד הערה 44.

שאלו ישראל, יוסף קאפח ומרדכי אליהו.⁵⁸ נשוא הדיון היה פסק דין של בית הדין הרבני האזורי באשקלון שהתיר לאיש לשאת אישה אחרת אם תסרב אשתו לקבל את גיטתה. פרטי המקרה בקצרה היו כדלקמן: בני הזוג מסוכסכים כמה שנים והאישה עזבה את הבית. האיש טען כי האישה מאוסה בעיניו ותבע לגרשה. האישה מצידה תבעה שלום בית וסירבה להתגרש. בני הזוג היו ממוצא טוניסאי, והאיש נתן לאישה כתובה שבה הופיעה תניית רגמ"ה. בית הדין האזורי פסק כי האישה חייבת להתגרש, ואם תסרב לקבל גט אזי יתירו לאיש להפקיד גט וכתובה בבית הדין, והוא יהיה רשאי לשאת אחרת. על פסק הדין הוגש ערעור, ומפסקי הדין של הדיינים השונים עולה, כי היו עובדות נוספות שהיו שנויות במחלוקת בקרב הדיינים בדרגות השונות, וביניהן אם האיש היה ביחסים עם אישה אחרת, וכן באשמת מי נגרם הקרע בין בני הזוג. כמה נושאים נדונו בפסק הדין, אך לענייננו חשובה השאלה המשפטית מה תוקפה של תניית רגמ"ה שהייתה כתובה בכתובת האישה. הרב שאול ישראלי, הדיין האשכנזי, פסק ללא היסוס, כי בכך קיבל על עצמו האיש את חרם דרבנו גרשום. לפיכך מתבקשת המסקנה כי לא ניתן להתיר לאיש לשאת אישה אחרת בשל הטענה כי אשתו מאוסה בעיניו. אולם ממהלך טיעוניו של הרב ישראלי משתמע, כי בהוספת תניית רגמ"ה קיבל על עצמו האיש לא רק את חדר"ג לעניין ריבוי נשים, שהוא הרכיב המפורש בתנייה, אלא אף את הרכיב של חדר"ג האוסר לגרש אישה על כורחה. כך עולה מן הטיעון הבא:

וגם אם לא נראה חתימתו כקבלת חרם דרבינו גרשום, על כל פנים יש לראות הנישואין שהיו על דעת המנהג המקובל בארץ שכולם מקבלים על עצמם חיוב שלא לגרש בעל כרחיה אם זה מצד החדר"ג כמנהג האשכנזים ואם זה בקבלה בשבועה כמנהג הספרדים.⁵⁹

לדעת הרב ישראלי, גם אם לא תתקבל הטענה, כי האיש קיבל על עצמו את החדר"ג הרי שבמקומה עומדת מסקנתו לבטל את פסק הדין האזורי. זאת משום שקיים בישראל כיום מנהג שלא לגרש אישה על כורחה, ומכוח המנהג מתחייבת מסקנה דומה. על פניו נראה שהטיעון של הרב ישראלי תמוה, שהרי תניית רגמ"ה בכתובה כוללת רק התחייבות שלא לשאת אחרת ולא התחייבות שלא לגרש אישה בעל כורחה. אפשר שהרב ישראלי נקט כפי תשובת הרשב"א שאם האיש מתחייב שלא לשאת אישה אחרת בחייה כלולה בהתחייבותו זו גם התחייבות שלא לגרש אותה בעל

58 ערעור תשל"ג/12 פד"ר ט, 152.

59 שם, עמ' 156.

כורחה, שהרי אם יגרשנה יותר ערירי מחמת ההתחייבות שלא לשאת אחרת בחייה.⁶⁰ אפשרות נוספת היא שבכתובה המסוימת של בני הזוג בתיק הגדון הופיעה גם התחייבות שלא לגרשה בעל כורחה. כך עולה מצטוטת תניית רגמ"ה בפסק הדין שכתב הדיין מרדכי אליהו:

אבל דא עקא שהכתובה של הזוג דנן היא כתובה אשכנזית [...] אלא שם כתוב בלשון זו: "הירושה ומנהגי הכתובה כמנהג אשכנז ועל פי תקנות שו"ם, לא ישא ולא יגרש [ההדגשה שלי, א"ו] שום אשה אחרת עליה בחייה כמנהג רגמ"ה ז"ל".⁶¹

בטקסט של פסק הדין מופיע אפוא גם הביטוי "ולא יגרש". אם גרסה זו איננה שגויה, וכך הופיע בפסק הדין של הרב אליהו וגם בכתובה של בני הזוג, כי אז יש בסיס לטיעון של הרב שאול ישראלי באשר להתחייבות שלא לגרש בעל כורחה. לגופו של עניין אציין כי לא מצאתי בשום כתובה מבין המאות שנבדקו התייחסות לגירוש אישה בעל כורחה, אלא רק התייחסות לריבוי נשים. לא מן הנמנע כי נפל כאן שיבוש – בכתובה המקורית או בפסק הדין – ובמקום "לא יגרש" צריך להיות "לא יקדש".

התנגדות חריפה לעמדת הרב ישראלי נקט הרב יוסף קאפח בפסק הדין שכתב. עמדתו ההחלטית הייתה, כי הוספת תניית רגמ"ה לבני עדות שאינם אשכנזים היא חסרת תוקף לחלוטין ואיננה מחייבת כלל, וזאת משום ש"רובא דעלמא והייתי אומר אף תשעים ותשעה אחוז של הזוגות הנישאים בישראל, אינם יודעים על קיום נוסחים שונים בכתובה, ואינם יודעים כלל איזה נוסח דוחפים ומה מטילים עליהם".⁶²

טענה מעין זו, שלפיה החתן לא ידע ולא קרא על מה חתם בכתובה, נדונה בפסיקה במשך מאות בשנים, ולא תמיד הייתה הכרעה לטובתו. הטענה נדונה גם בהרחבה בפסקי הדין של הדיינים שישבו בהרכב, ודיון מפורט בה חורג ממסגרת המחקר. הרב קאפח אבחן בין המקרה הנוכחי ובין המקרים שנדונו בפסיקה, שעיקרם מתייחס לסכומי הכסף שנרשמו בכתובה. אלא שבשלב זה סוטה הרב קאפח מן הדין הענייני והמאופק האופייני לו ועובר לביקורת נוקבת ביותר כלפי ההתנהלות המנהלתית הקשורה בעריכת הנישואין ובכתיבת הכתובות:

וזה אחד המעשים הבלתי הוגנים של רושמי הנישואין הנותנים לזוג כתובה כפי רצונם או מן הבא בידם ורומסים ברמה מנהגי עדות אחרות אשר גם הם

60 דין מקיף בתשובה זו, ראו: וסטרייך, ריבוי נשים (לעיל הערה 24), עמ' 166–168.

61 שם, עמ' 161, הערה 58.

62 שם, עמ' 158.

בנויים על יסודות אתנים מדור דור, מאוששים על פסקי חכמי הדורות אשר היו מעולם...⁶³

הוספת תניית רגמ"ה לכתובות של מי שאינם אשכנזים היא מעשה רמייה במקרים רבים, ובלשונו: "עתה שנהגו בו מנהגי רמיה", ולא הגונה במקרים אחרים, הרומסת בריש גלי מסורות של עדות אחרות, קרי ספרדים ומזרחים. אין זה מפתיע כלל, כי התנהלות שלילית מעין זו לא רק שאין בכוחה לחולל שום שינוי משפטי "הייתי אומר כי כתובה הנדחפת לזוג ספרדי בצורה זו פסולה היא לגמרי כי תנאיה ומשפטיה חדר"ג הירושה וכל משפטי הכתובה כמנהג אשכנז [...] בלתי מקובלים על העדות המזרחיות והספרדיות".

לאמור, הכתובה עצמה נפסלת בשל הוספת תניית רגמ"ה ואחיותיה, ומכאן לכאורה שבני זוג כאלה חיים את חייהם מבלי שניתנה לאישה כתובה בת תוקף! דומה שמשתקפת בדברים בוטים אלה הזהות העדתית של הדיין קאפח. כמי שהשתייך לעדה התימנית, שלא נהגה להתחייב כלל על הגבלת הביגמיה, הוא ראה בהוספת התנייה מעשה הכופה על בני העדה מסורת עדתית אחרת שהייתה דומיננטית באותה השעה במדינת ישראל. יתר על כן, אפשר שיש כאן הד לעימות החריף בין העדה התימנית ובין הרב עוזיאל בתקופת המנדט בנוגע להחלת עבירת הביגמיה כאיסור פלילי על בני כל העדות בישראל, וכפי שהראה עמיחי רדזינר בהרחבה במחקרו.⁶⁴

סבורני שמתקפה חריפה זו בנוגע להחלת נורמה אשכנזית על בני עדות אחרות מתחברת למערכה בכיוון זה, שקידש הרב עובדיה יוסף תחת הדגל של החזרת העטרה ליושנה. בסמוך למתן פסק הדין הנ"ל של הרב קאפח וחבריו נבחר בשנת תשל"ג (1972) הרב עובדיה יוסף כרב ראשי ספרדי למדינת ישראל. עתה הרגיש משוחרר לנהל את המערכה להחזיר את העטרה הספרדית והמזרחית ליושנה, בין היתר בתחומי פסיקה שהיו נתונים לדעתו לשתלטנות אשכנזית. אחד הנושאים היה עניין הייבום שבוטל למעשה על ידי תקנת הרבנות הראשית בחרם ירושלים בשנת תשי"ג, גם בעבור ספרדים ומזרחים. הרב עובדיה יוסף התנגד בתוקף לביטול זה וביקר בחריפות את אחד מיוזמיו הרב הראשי ב"צ עוזיאל. את עמדתו זו הביע כבר בשנת תשי"א, אולם פסק הדין – לא מן הנמנע עם תוספות והרחבות – פורסם על ידו לראשונה רק בכרך השישי של תשובותיו בשנת תשל"ו (1976), לאחר שנבחר כרב

63 שם, עמ' 159.

64 רדזינר, לעיל ה"ש 39, עמ' 188.

ראשי.⁶⁵ אולם לא רק נושא הייבום עורר מורת רוח רבה והתנגדות חריפה אצל הרב יוסף, אלא גם, ואולי אף יותר, עניין החדר"ג המוטל, לפי דעתו, על ספרדים שלא כדין. בעניין זה הוא יצא למערכה כבר בעת שנתמנה כרב ראשי בתל אביב יפו ולפי עדותו:

ואגב דאיירי בדין חרם רגמ"ה [= אגב שעוסק אני] אשיחה וירוח לי, כי בהיותי משרת בקודש כרב ראשי בת"א וראש אבות בתי הדין, בחודש אייר תשל"א כינסתי וקראתי לאסיפת בתי הדין עם אבות בתי הדין בת"א שליט"א (שמונה בתי דין), ונשאתי דברים בפניהם בענין חרם רגמ"ה, בשומעי כי יש בתי דין שפוסקים להחמיר גם על הספרדים ועדות המזרח בענין זה, בהחילם חדר"ג גם על עדות המזרח בפסקיהם, ושגגה היא בידם, שכבר כתב מהרשד"ם שחרם רגמ"ה לא נתפשט אלא בין האשכנזים.⁶⁶

בשלב מסוים הרחיק הרב עובדיה יוסף לכת ושלח הערת אזהרה לדיינים האשכנזים, כי אם לא יחדלו מניסיונותיהם להשליט על הספרדים והמזרחים את חדר"ג, הוא יעלה לדיון את הטענה שהושמעה במאה התשע-עשרה מפיו של ר' עקביא יוסף שלזינגר בדבר הסתייגות הגאון מווילנא מהחדר"ג ומאי תחולתו בארץ ישראל.⁶⁷

למאבק זה יש להוסיף עוד כמה פרשיות. בולטת במיוחד פרשת בני הזוג ביטון שדוונה בהרחבה במחקר זה מכבר,⁶⁸ ולאחרונה בהרחבה במאמרו של עמיחי רדזינר.⁶⁹ האישה והאישה היו ממוצא מרוקאי ולא זכו בילדים. האישה מצידה הסכימה לכך שבעלה יישא אישה נוספת בהתאם למסורת בארץ מוצאה. הרב עובדיה יוסף חתם על מתן היתר נישואין כנדרש בחוק העונשין למניעת אישום בעבירת הביגמיה, ואילו הרב הראשי שלמה גורן סירב לצרף את חתימתו, ובכך מנע אפשרות להתיר ביגמיה מהותית. פרשה זו הגיעה לפתחו של בית המשפט העליון בשבתו כבית הדין הגבוה לצדק, והוא תמך בעמדת הרב גורן, וכך דחה את פנייתם של בני הזוג. בעקבות לחציו של הרב עובדיה יוסף שעמד בראש התנועה הפוליטית ש"ס שונה החוק בשנת 1980, ומכאן ואילך נדרשה חתימה של נשיא בית הדין הרבני הגדול בלבד כדי לעמוד

65 חלק אע"ז, יד. על מאבקו של הרב עובדיה יוסף בעניין הייבום ברב עזיאל ובתקנת הרבנות הראשית ראו וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין, עמ' 328, 331–337.

66 שם, עמ' 341–342, 344.

67 שם, עמ' 345. בנוגע לפרשה זו, ראו: וסטרייך, זהות אשכנזית (לעיל הערה 1), עמ' 823–827.

68 שם, עמ' 317–318.

69 Amihai, Radzyner, Halakhah, Law, and Worldview: Chief Rabbis Goren and Yosef and the Permission to Marry a Second Wife in Israeli Law, *Dinei Israel*, 33, 261–304 (2018).

בדרישת חוק העונשין.⁷⁰ הרב יוסף ציין את השמחה שפשתה בעקבות שינוי החוק והיתרי הנישואין הרבים שעליהם חתם לבדו לאחר מכן.

פרשה אחרת עניינה תביעת האישה להתיר לו לשאת אישה אחרת מאחר שאשתו לא ילדה במשך עשר שנים אף על פי שהיו לו ארבע בנות מאישה קודמת. עניין זה נדון בהרחבה במחקר אחר⁷¹ ונציין כאן לעמדות השונות שנקטו הדיינים וזיקתם למסורותיהם העדתיות. הדיין האשכנזי, אליעזר שפירא, טען שחדר"ג הוטמע במשפט העברי במדינת ישראל דרך בתקנת חרם ירושלים ולכן כל הנשים היהודיות שוות בהגנה על מעמד הנישואין שלהן מפני ריבוי נשים. הרב ולדינברג, אשכנזי אף הוא, ריסן גישה זו וטען, כי חרם ירושלים רק השווה את מצבן של הנשים המזרחיות לנשים הספרדיות שמוגנות על ידי תניית המונוגמיה והשבועה. לעומתם סבר הדיין בן שמעון, שהשתייך לבית המדרש של הרב עובדיה יוסף, כי חרם ירושלים לא שינה דבר, ולכן נשים מזרחיות אינן מוגנות מפני ריבוי נשים לפי הדין הדתי, זולתי אולי מכוח מנהג.⁷²

המערכה נגד החדרת תניית רגמ"ה הייתה אפוא חלק ממערכה רחבה להחזרת עטרת המסורת הספרדית והמזרחית ליושנה, שבה נטלו חלק בראש ובראשונה הרב עובדיה יוסף ודיינים נוספים בבית הדין הרבני הגדול במגוון של נושאים.

ו. דחיקתה של תניית רגמ"ה מכתובות אשכנזיות

בשנים האחרונות אנו עדים לדחיקתה של תניית רגמ"ה במדינת ישראל גם מקרב כתובות אשכנזיות. לא עלה בידנו לעשות סקר מקיף, אך בכמה מקומות שבדקנו התברר כי כך הוא דבר. נציין את העיר פתח תקווה שהייתה כנראה תחום ההשפעה הבולט של ירושלים בהוספת תניית רגמ"ה לאשכנזים ובהחדרתה לספרדים ואף למזרחים. בבדיקות שעשיתי התברר כי בנוסחי הכתובות שמנפיקה הרבנות המקומית לא מצויה יותר תניית רגמ"ה לא בכתובות אשכנזיות ולא בכתובות ספרדיות. נראה שתופעה זו איננה חדשה, כי בשיחות שקיימתי עם האחראים על מערך הנישואין התברר שהם לא הכירו כלל את תניית רגמ"ה, ומכאן שחלף זמן ניכר שגרם לשכחתה. בדקתי גם באקראי בעיר אפרת שהיא יישוב חדש יחסית, ואין לה מסורת המתחילה

70 ראו: אלימלך וסטרין, "תביעות האישה בשל ליקויי פרוין בפסיקת בתי הדין הרבניים בישראל", משפטים כה (תשנ"ה), עמ' 241, 246–247.

71 שם, עמ' 284–286.

72 שם, עמ' 285.

בהקמת המדינה. התברר שגם שם לא מופיעה תניית רגמ"ה בכתובות, וכך חזרה הכתובה האשכנזית לדפוסה בארצות האשכנזים.

נראה שכל הגורמים הללו חברו לשינויים ההולכים ומתרחשים במדינת ישראל, ביניהם האיסור הפלילי המקיף והכולל, היעדר איום על המסורת האשכנזית בנוגע לתחולת החדר"ג מצד אחד ושיבת המסורות הספרדיות והמזרחיות לקדמותן מצד שני, תוך הגנה מודעת עליהן מפני השתלטות המסורת האשכנזית.

סיכום

במאמר זה הראינו כי בתקופת המנדט הבריטי התרחבה התופעה המשפטית והחברתית בקרב היישוב האשכנזי בירושלים של הוספת תניית רגמ"ה המאמצת את תקנת רבנו גרשום, ואוסרת ריבוי נשים לכתובות. הוספת התנייה נולדה ביישוב האשכנזי בירושלים בשלהי העידן העות'מאני בעקבות העמדה שנקטה בבתי הדין הספרדיים הרשמיים, שסברה שחרם דרבנו גרשום איננו חל בתקופה זו בארץ ישראל. בשל הדומיננטיות הספרדית באותה התקופה נאלצו האשכנזים ליצור את תניית רגמ"ה בכתובות שדמתה לתניית המונוגמיה הספרדית והוכרה על ידם כמחייבת. מגמה זו של האחדה למעשה בעניין הגנת מעמד הנישואין של האישה מפני ביגמיה, באה לידי ביטוי גם בניסיונם של ראשי הרבנים של העדה הספרדית ומנהיגיה להחדיר את תניית המונוגמיה לעדה המזרחית, הבבלית. הוספת התנייה חרגה מגבולות ירושלים ועברה אל יישובים שהיו כפופים לה, דוגמת פתח תקווה, ולאחר מכן לעיר תל אביב ולגוש דן בכלל. נוכחותה בצפון הארץ הייתה חלשה יותר.

בשנות השלושים של המאה העשרים נוכחנו כי תניית רגמ"ה גלשה גם אל סביבתם של בני עדות ספרדיות ומזרחיות. תופעה זו מבטאת המשך מגמה של האחדת המסורות העדתיות, שניתן לראותה כגישה למעשה של "כור היתוך", אלא שהפעם הייתה זו העדה האשכנזית שהכתיבה את הדפוס שאימצה לעצמה לבני עדות אחרות. כרכנו עובדה זו בשינוי הקיצוני שחל ביחסי העדות בעקבות שליטת הבריטים בארץ ישראל, והמקום המרכזי והדומיננטי ביישוב שתפשה התנועה הציונית בסדר היום השלטוני החדש, ועליית כוחם של הרבנים הראשיים האשכנזים במסגרת מוסד הרבנות הראשית. תמיכה חשובה למגמה זו נתן הרב הראשי הספרדי הרב ב"צ עוזיאל שהשקיע מאמצים רבים, ונאבק להחלת עבירת הביגמיה שבחוק הפלילי המנדטורי על האוכלוסייה היהודית כולה. שיערנו שבשל יחסו החיובי לחדר"ג בכלל והתנגדותו לביגמיה בפרט הוא לא ראה בהחדרת תניית רגמ"ה דבר שפוגע במסורת הספרדית או המזרחית.

בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה התמידה מגמה זו עוד כשנות דור אצל אשכנזים וגם אצל בני עדות אחרות, כל עוד שמשרדי הרבנות הנפיקו להם טפסים של כתובות שבתוכן תניית רגמ"ה. זאת חרף ההסתייגות של הרב א"ח נאה, שהיה אישיות הלכתית חשובה, מהמשך השימוש בתניית רגמ"ה לאשכנזים בנימוק שבשלב היסטורי זה חדל האיום הספרדי על תוקפו החקיקתי של חדר"ג. אולם בשנות השבעים, כשנות דור לאחר הקמת המדינה, החלה המגמה להתהפך. ראשית, אחד מחשובי הרבנים המזרחים, הרב יוסף קאפח, קבע בפסק דין שנתן בבית הדין הרבני הגדול לערעורים, כי תנייה זו איננה תקפה כלל לבני עדות המזרח. יתר על כן, הוא תקף בחריפות את הנוהג להנפיק למזרחים או לספרדים טפסי כתובות הכוללים את תניית רגמ"ה, וכינה זאת מעשה רמייה. קשרנו את התנהלותו ועמדתו בתנועה ההלכתית והחברתית שייסד הרב הראשי עובדיה יוסף להחזיר עטרה ליושנה. אחד הנושאים החשובים שעמדו על הפרק אצל הרב יוסף היה החדר"ג והניסיונות להחיל אותו על עדות לא אשכנזיות. נראה גם שההחלטות והנמרצות של מערכת המשפט הישראלית במאבקה בביגמיה, באמצעות שכלול החוק הפלילי האוסר זאת, וכן באמצעות פסקי דין שנתן בית המשפט העליון כערכאת ערעור, וכבית המשפט הגבוה לצדק דוגמת פסק הדין בפרשת ביטון, דחקו לשולי החברה מגמות פרו-ביגמיות שנהגו בעבר. מכאן ואילך שבו העדות הספרדיות והמזרחיות לדפוס המסורת שלהן, והנוכחות של תניית רגמ"ה נדחקה ובטלה.

גם אצל האשכנזים מצאנו מגמה דומה, אם כי לשם קבלת תמונה מלאה ומקיפה נדרש עוד מחקר שדה משלים. בולט לעין כי בעיר פתח תקווה שכרוכה בנושאים רבים אחר מנהגי ירושלים לא מופיעה עוד תניית רגמ"ה, בניגוד לתופעה שרווחת כאן בתקופת היישוב הן לגבי אשכנזים הן לגבי תימנים ומזרחים. אף בעיר החדשה אפרת שבגוש עציון השמיטה הרבנות המקומית את תניית רגמ"ה מתוך הכתובות. מגמה זו, כך נראה, משקפת את השיבה אל המסורת האשכנזית המקורית כפי שנהגה באירופה במשך קרוב לאלף שנים שהעמידה את איסור הביגמיה על חקיקה של המשפט הציבורי ולא על התחייבות חוזית.